

1D 1360
C-2 18/02/1980

STADS- EN DORPSGEZICHTEN EX ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET.

KOLLUM, gemeente Kollumerland en Nieuw Kruisland.

Toelichting.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgaande kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekening nr. 314) door een stippellijn omgrensde gebied.

Hoever de geschiedenis van Kollum teruggaat is met weinig zekerheid te zeggen. In de omgeving zijn Romeinse voorwerpen gevonden, terwijl de oudste schriftelijke vermelding - in de giftbrieven van de abdij Fulda - uit het eerste kwart van de 9de eeuw dateert.

Kollum is aan de kust van de voormalige Lauwerszee tot ontwikkeling gekomen op de plaats van het huidige westelijke deel van de Voorstraat bij de Maartenskerk. Dit punt is in feite een uitloper van de hoger gelegen zandgronden, die de eerste bewoners enige bescherming bood tegen het opdringende water. Als gevolg van aanslibbing ten noorden en ten oosten van dit oudst bewoonde deel van Kollum is in de eerste helft van de 13de eeuw een begin gemaakt met indijkingen. De eerste dijken sloten bij Kollum op de hoge grond aan, zoals de dijk naar Scharnehuizen en Visvliet. Daarna is in snel tempo nieuw land op de zee herwonnen. Door de in 1315 aangelegde dijk Terluinen-Kollumerpomp-Pieterzijl is Kollum landinwaarts komen te liggen en is alleen nog via Kollumerzijl en de aanvankelijk sterk kronkelende Zijlsterried - een afwatering in het aangeslibde land - met de zee verbonden.

Na een tijd van onlusten in het grensgebied tussen Friesland en Groningen is in het begin van de 16de eeuw onder het stimulerend bewind van Hendrik van Stolberg, de stadhouder van de hertog van Saksen, de basis gelegd voor een welvaartsperiode in de 16de en 17de eeuw.

Ter bevordering van de handel en de scheepvaart is de Zijlsterried, overeenkomstig het huidige beloop, gekanaliseerd en verlegd, zijn de waterverbindingen met het achterland verbeterd, twee jaarmarkten en een weekmarkt ingesteld, een waag opgericht en een accijnsmeester aangesteld. Met deze stedelijke handelsvoorzieningen heeft Kollum zich tot een welvarend dorp van

- stedelijke-

stedelijke allure kunnen ontwikkelen, dat als hoofdplaats van de grietenij rond 1550 in bevolkingsaantal en inkomsten wedijverde met de kleinere friese steden. De belangrijkste activiteiten bestonden uit de handel in boter, kaas, granen, bier, hout en vis, daarnaast kwamen kleine industrieën voor zoals leerlooierijen, pottenbakkerijen, bontwerkers, kalkovens, (olie)molens, een lijnbaan en een scheepstimmerwerf.

De handel vond hoofdzakelijk plaats op de kaden langs de Zijlsterried. Hier meerden de lichters af met de door zeeschepen aangevoerde goederen, die wegens hun diepgang niet verder dan de haven bij Kollumerzijl konden komen. Daarna voeren de lichters verder het achterland in. Ook de plaats van de Waag, steeds in verschillende panden aan een van de Diepwallen gevestigd, en de plaats van het Rechthuis, in 1610 naast de brug in de Voorstraat opgericht, wijzen op de handelsfunctie van het grachtje. In de Voorstraat stonden de woonhuizen van de kooplieden, sommige van een allure die te vergelijken is met de grachtenpanden in de steden. Langs de Diepwallen en vooral in de kleinere straatjes als de Meckamastraat en de Willem Lodewijkstraat hadden de industrieën zich verzameld. Herbergiers vestigden zich in de Voorstraat en langs het grachtje.

In de loop van de 18de eeuw is mede door de algemene economische teruggang in de Republiek en de verslechterde bevaarbaarheid van de Zijlsterried de ontwikkeling tot stilstand gekomen, terwijl er in de 19de eeuw sprake is van een achteruitgang. De 16de- en 17de-eeuwse bedrijfjes verdwenen en de 19de-eeuwse industriële ontwikkeling is aan Kollum voorbijgegaan. Wel blijft Kollum, getuige de in de 19de eeuw gebouwde voorname huizen - waaronder het huidige Gemeentehuis en het huis Voorstraat 87 en de oudere bewoonde states in de grietenij, als woonoord in trek. De vestiging van nieuwe bedrijven na de Tweede Wereldoorlog heeft tot aanzienlijke uitbreidingen rond de oorspronkelijke kern van Kollum geleid.

De ruimtelijke structuur van de historische kern wordt bepaald door de loodrecht op elkaar staande Voorstraat en Ooster- en Westerdiepswal. Evenwijdig aan dit hoofdstramen komen straatjes van secundair belang voor, Meckamastraat, Willem Lodewijkstraat, Putstraat, Hoogpijpke.

De kadastrale minuut van ca. 1820 geeft een exact beeld van de omvang van Kollum in de eerste decennia van de 19de eeuw, een omvang, die waarschijnlijk in de voorafgaande bloeiperiode blijkens schriftelijke vermeldingen en de grietenijkaart uit de "Friesche Atlas" van Schotanus (1718, 2de druk) aan de zuidzijde een weinig groter is geweest.

De bebouwing strekt zich in de Voorstraat uit van de Schellingalaan tot de Oliemolensingel en langs de Zijlsterried van de stenen brug tot aan de nieuwe voetgangersbrug. De weergegeven perceelsindeling komt overeen met de in het algemeen in de steden voorkomende wijze van bouwen, het in de rooilijn aaneengesloten bouwen van relatief smalle maar diepe panden. Langs de Meckamastraat en de Willem Lodewijkstraat is bebouwing van een veel kleinere opzet geconcentreerd.

Van de op de kadastrale minuut weergegeven situatie komen vooral die delen van de Voorstraat en de Ooster- en Westerdiepswal met een regelmatige intensieve bebouwing vrij nauwkeurig met de huidige situatie overeen (resp. van de Eskestraat tot aan het pand Voorstraat 112 en ca. 70 meter gerekend vanaf de brug). De perceelsindeling van het overige deel van de beide Diepwallen is op zich weinig veranderd, met dit verschil dat een redelijk groot aantal panden uit de gevelwand verdwenen is. De bebouwing langs de Meckama- en de Willem Lodewijkstraat is vrijwel geheel gesloopt. De Eyso de Wendtstraat is op de kadastrale minuut een van de smalle aan elkaar evenwijdig lopende steegjes die op de Voorstraat uitkomen. In het hart van de huidige straat is op de minuut een vrijstaand, in de rooilijn gelegen pand aangegeven, dat qua plattegrond vergelijkbaar is met de naburige panden. Aanvankelijk was het steegje de uitrit van de state Oostenburg, op welks fundamenten het huidige Armhuis is gebouwd. Na aankoop heeft de Grietenij in 1836 deze uitrit met de trekweg langs de vaart verbonden en voor publiek opengesteld. Tegenwoordig is de Eyso de Wendtstraat door de amovering van het genoemde vrijstaande pand tot een voor Kollum relatief grote ruimte geworden, waar wekelijks markt gehouden wordt.

Het reeds in 1577 vermelde bruggetje over de Zijlsterried in het verlengde van de Willem Lodewijkstraat, de toenmalige Brugstraat, is recent in noordelijke richting verplaatst.

In het op de kadastrale minuut weergegeven stratenpatroon zijn - de nieuwbouwwijken buiten beschouwing latend - geen verdere wijzigingen tot stand gekomen.

Zoals het huidige kaartbeeld op een historische structuur en perceelsindeling berust, wordt ook het straatbeeld door historische bebouwing, die in hoofdzaak uit het einde van de 18de en 19de eeuw stamt, beheerst. Wel is op twee punten het gezicht van Kollum in de 20ste eeuw gewijzigd:

- de relatie van de compacte stedelijke eenheid met het open buitengebied is verbroken;
- de Voorstraat is van woonstraat tot winkelstraat geworden, terwijl langs de Ooster- en Westerdiepswal de woonfunctie overheerst.

Het meest voorkomende huistype in de Voorstraat is twee bouwlagen hoog en drie soms vier raampartijen breed, voorzien van een lijstgevel en afgedekt door een schildkap, waarvan de nok loodrecht op de rooilijn gericht is. De huizen zijn gerangschikt volgens een steeds weinig verspringende rooilijn en tot een gesloten gevelwand aaneengebouwd, die op enkele punten door bijzonder smalle steegjes doorbroken wordt. In deze gevelwanden manifesteren de panden zich door de geringe verschillen in verdiepingshoogte, gevelindeling, materiaalgebruik - baksteen en pleister - en de diverse soorten gootlijsten, raam- en deurkozijnen tot zelfstandige eenheden. De panden aan de zuidzijde van de Voorstraat tussen de Put- en de Eyso de Wendtstraat zijn met uitzondering van de hoogte - één bouwlaag - van hetzelfde type. In de noordelijke gevelwand van de Voorstraat tussen de Maartenskerk en de Westerdiepswal komen enkele grotere, 4 à 5 raampartijen brede koopmanshuizen voor, die afgedekt zijn door een aan de rooilijn evenwijdig lopende schildkap met hoekschoorstenen.

Door het juist bij de kruising met de Zijlsterried flauw gebogen beloop van de Voorstraat is het gevarieerde dakenspel zichtbaar van de ten opzichte van elkaar steeds in hoogte en hellingsgraad wisselende dakschilden, die aan de straatzijde met blauwe en aan de zijkanten met rode panden gedekt zijn.

Individuele stoepen met hekken en palen zijn grotendeels verdwenen, wel is de oorspronkelijke indeling van het wegdek bewaard gebleven.

Bij de belangrijke monumenten, de Maartenskerk en het Gemeentehuis wordt de gesloten stedelijke bebouwing doorbroken. De kerk op het enigszins verhoogde door geschoren linden omzoomde kerkhof is achter de rooilijn evenwijdig aan de Voorstraat gesitueerd. Het is een tweebeukige gotische kerk met een deels nog romaanse toren, die in de 17de eeuw van een hoge naaldspits is voorzien. Het blokvormige Gemeentehuis is in 1808 als woonhuis gebouwd.

De bebouwing in de Voorstraat ten westen van de Maartenskerk, die een enkel fraai pand zoals no. 42 bevat, vormt in zijn totaliteit een minder hechte eenheid.

Een andere karakteristieke onderbreking van de gesloten straatwanden is de kruising met de Zijlsterried, met het uitzicht naar het noorden op het lager gelegen grachtje en naar het zuiden op de gebogen vaart.

Naast de Voorstraat met de Maartenskerk en het Gemeentehuis zijn voorts de Ooster- en Westerdiepswal voor de identiteit van Kolum van belang. Beeldbepalende factoren zijn de gedetailleerde ruimtelijke indeling volgens het beloop van het grachtje, het niveauverschil met de Voorstraat, de hechte verticaal gelede gevelwand aan de Oosterdiepswal nabij de Voorstraat en de stenen brug met daarachter het Rechthuis, die de ruimte visueel afsluiten.

Zoals eerder opgemerkt heeft de bebouwing langs het noordelijk deel van de beide Diepswallen zijn oorspronkelijk besloten karakter verloren. De panden zijn van een eenvoudig type, één bouwlaag hoog, drie tot vijf raampartijen breed en afgedekt door een kap waarvan de nok loodrecht of -in iets mindere mate voorkomend- evenwijdig aan de rooilijn gericht is. Baksteen is het meest voorkomende bouw materiaal.

Bij het afbakenen van het beschermde gebied is uitgegaan van de middeleeuwse structuur -Voorstraat en de Diepswallen-, monumentale historische gebouwen -Maartenskerk, Gemeentehuis, Armhuis- en de bij de bebouwing van Voorstraat en Ooster- en Westerdiepswal behorende achterterreinen.

Een nadere uitwerking van het beschermde dorpsgezicht zal dienen plaats te vinden in een bestemmingsplan ex artikel 37-5 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening. Hierbij wordt voorop gesteld dat een bescherming ex artikel 20 van de Monumentenwet geen bevestiging van de gegeven situatie inhoudt, maar dat het gaat om het scheppen van een kader, waarbinnen een ruimtelijke ontwikkeling mogelijk is met behoud van de karakteristieke waarde van Kollum. Voor de bepaling daarvan levert deze toelichting het basis materiaal.